

Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV⁴⁵
XIDIR NƏBİ OBRAZININ KOSMOQONİK KİŞİ BAŞLANGICI FUNKSIYASI
(Səfa Qarayevin yaradıcılığı əsasında)

Məsələnin qoyuluşu: Xıdır Nəbi kultu geniş mənə tutumuna malikdir. Onun əsas funksiyası bərəkət verməkdir. Xıdır Nəbi mərasimlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, həm də kosmoqonik kişi başlanğıcını təmsil edir, başqa sözlə, qadınların doğum məhsuldarlığına da bərəkət verir. Qeyd edək ki, Xıdırın yaradıcı kişi başlanğıcı ilə bağlı olması haqqındakı faktları Səfa Qarayev özünün Novruz bayramında yaradıcı cinsi davranışların simvolikasını araşdıran məqaləsində təhlilə cəlb etmişdir. Müəllif Xıdırın gecələr bərəkət paylaması və papaqatma aktlarını psixanalitik baxımdan araşdırmış, Xızır/Xıdırın fallik gücü təmsil edən obraz olması qənaətinə gəlmişdir. Bu tədqiqat mövzumuz baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün oradakı faktlara və müəllifin gəldiyi qənaətləri Xıdır Nəbi bayramının ritual-mifoloji strukturu və etnokulturoloji semantikasını baxımından araşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasını Səfa Qarayevin yaradıcılığı və onda təqdim olunan faktlar əsasında araşdırmaqdır.

S.Qarayev, ümumiyyətlə, Novruzla bağlı obrazların, həmçinin Xızırın fallik güclə bağlılığının bu obrazlarda gizlin şəkildə ifadə olunduğunu qabardaraq yazır ki, “bayramın yaradılışla əlaqədar olan semantikasının əsasında dayanan fallik güc, dəlləndirici mahiyyət birbaşa deyil, gizlin şəkildə təqdim olunur. Başqa sözlə, obraz və davranışın mahiyyətində fallik məzmunun olması gizlədilmənin zəruri şərti kimi ortaya çıxır. Fallik məzmunun gizlin şəkildə ifadə olunduğu məqamlardan biri də Novruz ərəfəsində Xızır ilə bağlı mövcud olan inanc və davranışlarda özünü göstərir” [10, s. 81-82].

İndi müəllifin bu qənaətə hansı fakt və fikirlər əsasında gəldiyinə diqqət edək.

A.Uca yazır: “Türk dünyasında Novruz mərasimləri zamanı ortaya çıxan fiqurlardan biri də “Xızır Baba” obrazıdır. Belə ki, Novruz axşamı Xızırın evləri gəzərək bərəkət paylamasına, Xızır ilə rastlaşanın başına xoşbəxtlik quşunun qonacağına inanılır” [14, s. 152].

Bu məlumatda iki məqam diqqəti cəlb edir:

Birincisi, Xızır Baba obrazının Novruz mərasimləri ilə əlaqəsi. Bununla bağlı deyildi ki, Xıdır/Xızır Nəbi mərasimləri ilə Novruz mərasimləri bir-birinə qarışmış. Vahid mərasim kompleksi halına gəlmişdir.

İkincisi, Xızırın Novruz axşamında evləri gəzərək bərəkət paylaması və ona rastlaşanın başına xoşbəxtlik quşunun qonması. Xızır/Xıdırın bərəkət paylaması onun ümumən məhsuldarlıq kulturu təmsil etməsini göstərir. Yəni o, öz verdiyi bərəkətlə məhsuldarlığı artırır, bar-bərəkəti çoxaldır. Təbii ki, burada Xızırın öz bərəkəti ilə hər bir məhsulu mayalaması qənaətinə də gəlmək olar. Yəni Xızırın bərəkəti mayalama yolu ilə ötürülür. Ancaq biz bunu açıq şəkildə görmürük.

A.Uca yazır: “Qazax xalqı Xızır Kızır adlandırırlar. İnanca görə, Kızır Ata Novruz ərəfəsində üç gün gəzir. Hər bir insan həyatında üç dəfə Kızır ilə qarşılaşır. Ancaq onu asanlıqla tanıya bilmir. Əgər kim onu tanısa, ömrü boyu xoşbəxt və şanslı olar. Kızır Novruzda qəməsini qaldıranda qar əriyir və bahar gəlir” [14, s. 152].

Xızırın tanınmaması xüsusi semantika daşıyır. Onunla rastlaşanlar canlı görüş zamanı Xıdırın kim olduğunu bilmir, bunu yalnız sonradan anlaşırlar. Qeyd edək ki, İlkin Rüstəmzadə bununla bağlı Ağdaş bölgəsindən bir sıra maraqlı mətnlər toplayıb.

“Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, eşitdiyimə görə, olar gözə görükmüllər. Təsadüf hallarda gözə görükmüllər insan şəklinə, amma nəsə adam hiss eləmir, bir şey isdiyə. Yox oluf gedillər” [2, s. 70].

Bu mətnə Xıdır Nəbi və İlyasın insan şəklinə gözə görünmələrinin vurğulanması təsadüfi deyil. Yəni bu, xalq inancında onların şəkildən-şəkilə düşmə bilməsi haqqında təsəvvürün də olduğuna işarə edir.

Xıdır Nəbi müqəddəs varlıq olduğu üçün xalq inanc sistemində müqəddəs varlıqlara aid olan yasaqlar ona da aiddir. Digər bir deyilir: “Kimsə Xıdırı gördüyünü söyləsə, o saat Xıdır yox oluf gedəjəh. Oların sirri gərəh açılmasın axı” [2, s. 70].

Bu, bizim yadımıza insana ərə gəlmiş pəriləri, məleykələri salır. Onlar qız şəklinə düşüb insana ərə gəlir və bu sirri öz ərlərindən gizlədirlər. Müəyyən vaxtdan sonra elə bir vəziyyət yaranır ki, sirr faş olur. Bu vaxt pərilər, məleykələr evdə qalmır, əvvəlki dünyalarına qayıdırlar. Bu mətnə də eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq: Xıdırın sirrini açmaq olmaz.

Xıdırın sirrini ona görə açmaq olmaz ki, o, müqəddəs varlıq, məbud, tapınılan kulturdur. Kultun sirri müqəddəsdir: sirrin açılması ilə kult öz gücünü itirir. Xızır ilə qarşılaşan adama böyük xoşbəxtlik qismət olur, lakin həmin adam sirri açarsa, xoşbəxtlik də yox olar.

Mətnlərdən birində isə Xıdırın doğumla bağlılığına rast gəlirik: “Olar iki qardaş oluf, deyilənə görə. Biri axşam olanda atnan kəndi gəzir, diir. Xıdır Nəbi dünyaya düşən təleyini yazır. Ana bədəninnən düşür ha, u gəlir təleyini yazır. İkinci gün, üçüncü gün ki, bunun gələcəyi bu olacax, onun gələcəyi u. Biri oların can alandı, biri tale yazan, biri də ki, ta bilmirəm, onda bir az səhvim var, malın göbəyini kəsir” [2, s. 71].

Bu mətnə iki məqam Xıdırın doğuluşla bağlı olduğunu göstərir:

Birincisi, Xıdırın uşaq ana bətnindən düşəndə, yəni doğulanda onun yanında olaraq təleyini yazması;

İkincisi, Xıdırın təzəcə doğulmuş malın göbəyini kəsməsi.

Hər iki nöqtə Xıdırın gizli şəkildə doğum, kişi başlanğıcı ilə bağlı olduğuna işarə edir. Bu mənə alt qatı təşkil edir, üst qatda isə, mətnədən göründüyü kimi, Xıdır tale yazan varlıq kimi təqdim olunur.

⁴⁵ AMEA Folklor İnstitutu .Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. albalievshakir@gmail.com

Seval Kasımoğlu yazır ki, “Türkiyənin Antaliya bölgəsində “Xıdırəlləz”lə bağlı inanca görə, “Xızırın ağacılıq yerdə gizləndiyinə inanılır, yaşıllıq yerlərə gedilir. Mərəsimlərdə qurbanı olanlar qurbanlarını kəsərlər” [7, s. 57].

Xızırın ağacılıq yerdə gizlənməsi və insanların onun şərəfinə qurban kəsmək üçün yaşıllıq olan yerlərə getməsi Xızır Nəbinin bir tərəfdən yaşıllıq kultu ilə bağlı olmasını, o biri tərəfdən də bərəkət verməsinin göstərir. İnsanların onun şərəfinə qurban kəsməsinin əsasında “paya-pay” prinsipi durur. Adamlar Xızıra qurban kəsir, Xızır bu qurbandan öz payını götürür və əvəzində onların bağ-bağçasına, əkin-biçininə bərəkət verir.

Xızırın bərəkət verməsi mayalanma şəkildə də həyata keçir. S.Kasımoğlu yazır: “Erkəndən qalxan xalq otların şəhindən südə maya atar. Süd bu üsulla qatığa çevrilərsə, Xızırın bu yoğurda əlini sürtmüş olmasına və o ilin bərəkət içərisində keçəcəyinə inanılır” [7, s. 57].

Qeyd edək ki, bu, Xızır ilə bağlı magik mayalama amilidir. İnsanların otların üstündəki şəhdən südə maya atması həmin şehi Xızırın mayası kimi qəbul etmələrinin təzahürüdür. Adamlar həmin şeh-maya ilə südü mayalayır. Burada şeh-maya Xızırın bərəkət gücünün mayası, toxumu kimi qəbul olunur.

Xızırın bərəkəti ilə mayalanma başqa inanclarda da müşahidə olunur. S.Kasımoğlunun təqdim etdiyi inanca görə, Xızır ilə İlyas bir-biri ilə görüşmək üçün atlarını sürətlə çapırlar və bu zaman atların ağızı köpüklənir. Onlar bir-birləri ilə görüşüb atlarını gül ağacına bağlayırlar. Bu vaxt atların “ağzındakı köpüklər bu ağaca bulaşır. Sabahı gün, yəni Xızır aylarının ilk günü bu ağacların altına baxılır. Xızır və İlyasın atlarının köpüyündən varsa, bərəkət gətirməsi üçün ambarlara, axırlara, evlərə, mətbəxlərə sürtülür” [7, s. 61].

Bu mayalanma faktı daha qədim inanclara əsaslanır. Burada kişi başlanğıcına əsaslanan məhsuldarlıq kultunun izləri var. Bunu aşağıdakı kimi əsaslandırmaq olar:

a) Yada salaq ki, Xızır və İlyas bəzi mətnlərdə sevgili kimi təqdim olunurlar: “Bir inanca görə, Xızır və İlyas iki qardaş imiş. Başqa bir inanca görə isə, onlar: Xızır oğlan, Əlləz qız olmaqla iki sevgili imişlər” [3, s. 276].

b) Xızır ilə İlyasın görüşündən köpüyün əmələ gəlməsi cinsi simvolika daşıyır. Belə olmasa idi, insanlar bu köpüyü bərəkət mayası kimi qəbul etməzdilər.

c) Mətnlərdə köpük atların ağzından əmələ gələn köpük kimi təqdim olunur. Bu isə köpüyün fallik semantikasının daha qədim mənasını ortaya qoyur. Belə ki, ağız suyu yaradıcı (kosmoqonik) gücə malikdir. Falçılar, baxıcılar öz sənətlərini, istedad və qabiliyyətlərini varis olaraq seçdikləri insanlar onların ağızlarına tüpürməklə ötürürlər. Bu, möcüzəli doğuluş motividir. Yəni adi bir insan ağız suyu vasitəsilə falçıya, baxıcıya çevrilir. Bu, yenidən doğulmadır: ağız suyu isə burada fallik-seksual maya rolunu oynayır.

ç) “Koroğlu” dastanında Rövşən köpük vasitəsilə yenidən doğularaq Koroğluya çevrilir. Dastanda deyilir: “Günlərin bir günü Alı kişi Rövşəni yanına çağırıb dedi:

– Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülür, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə, aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər” [8, s. 18].

Burada diqqət çəkən odur ki, Rövşəni Koroğluya çevirən köpük Xızır və İlyasın atlarının görüşməsindən yaranan köpükdə olduğu kimi iki tərəfin görüşündən yaranır. Göründüyü kimi, göydə ulduzların toqquşmasından od yaranır, həmin odun su ilə qovuşmasından – görüşməsindən isə fallik gücə malik köpük yaranır. Bu cəhətdən, istər mətnlərdə iki sevgili kimi təqdim olunan Xızır və İlyasın görüşməsinin səbəb olduğu köpük, yəni onların atlarının görüşməsindən yaranan köpük, istərsə də odla suyun görüşməsindən yaranan köpük seksual/fallik gücü təmsil edir. Çünki bu köpük sakral kişi və qadın başlanğıclarını təmsil edən tərəflərin görüşü nəticəsində yaranan seksual maya, toxumdur. Dastanda Həsən xan tərəfindən gözləri kor edilmiş Alı kişinin özü də korluqdan qurtulub yenidən doğulmaq üçün həmin köpüklə mayalanmaq istəyir: “Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb. Get, axtar, Qoşabulağı tap, ancaq köpüyündən bir qab da doldurub mənə gətir!” [8, s. 18].

d) Atların ağzından tökülən köpük seksual toxumdur: çünki bu köpük atların görüşməsindən yaranır.

S.Qarayev yuxarıda verilmiş faktları belə şərh edir: “Göründüyü kimi, bu mətnlərin hamısında Xızır sakral dövləndirici kimi çıxış edir. Onun yaşıllıq yerdə gizlənməsi inancı mövcuddur. Həmçinin südün yoğurda çevrilməsi onun öz bərəkətverici fallik gücünü göstərməsinin işarəsi kimi qəbul edilir. Yuxarıdakı mətnlərdə Xızırın “əlini sürtmək” davranışının semantikasının, əslində, fallik davranış olması da aydın olur. İnanclarda atın ağzından gələn köpük kimi əsaslandırılan maddə də sakral dövlən işarəsidir ki, evə-əşiyə xeyir-bərəkət gətirəcəyinə inanılır” [10, s. 82].

Müəllif Xızırın fallik gücü ilə bağlı iki çox maraqlı məsələyə diqqət verir: “Burada bizim üçün ən maraqlı olan iki məsələyə xüsusi ilə diqqət yetirmək istərdik. Bunlardan birincisi Xıdırəlləz günü asılmış yelləncəkdə yellənməyən şəxsın başının keçəl (kəl) olacağı inancındır” [10, s. 82].

Əvvəlcə həmin faktlara diqqət edək. S.Kasımoğlu yazır: “Xıdırəlləzdə hamı daha əvvəldən qurulan sallancağa minər. Bu davranışın əsasında kəl (keçəl – Ş.A.) olmamaq vardır. Çünki Xıdırəlləzdə sallancağa minməyən gənclərin başının kəl olacağına inanılır” [7, s. 58].

Bu məlumatdan aşağıdakılar aydın olur:

1. Xıdırəlləz bayramında gənclərin hamısı yelləncəyə minməli və yellənməli idi.
2. Kimsi yelləncəyə minməsə idi, onun başının tükü töküləcəkdə.

İndi bu ritual davranış aktlarının semantikasını incələməyə çalışsaq:

a) Məndən aydın olur ki, yellənəcəyə minmək adəti gənclərə aiddir. Gənclər dedikdə hələ ailə qurmamış kişi cinsinin nümayəndələri nəzərdə tutulur. Bu, o deməkdir ki, yellənəcəyə minməyin gənclərin evlənməsi, cinsi həyatı, fallik gücü, erotik enerjisi ilə birbaşa bağlılığı var.

b) Yellənəcəyə minməyənin başının tükü tökülür və o, keçəl olur. Buradan aydın olur ki, keçəl olmaq cinsi gücünü, evlənmək qabiliyyətini, seksual-fallik enerjisini itirmək deməkdir.

Yaşar Kalafatın topladığı materiallardan məlum olur ki, Türkiyənin Balıkesir bölgəsində keçəllərin yellənəcəyə minməməsi inancı mövcuddur [6, s. 34].

Bu inanc da yelləncəklə bağlı adətin fallik güclə bağlı olduğunu təsdiq edir. Keçəllik – antiməhsuldarlığın, fallik gücdən məhrumluğun ifadəsidir. Burada keçəl adamın öz uşağının (övladının) olub-olmaması şərt deyil. Əsas odur ki, o, yellənəcəyə minərsə, öz antiseksuallığını maqik yolla başqa gənclərə ötürə bilər.

S.Qarayev bununla bağlı yazır: “Xızır fallik gücə sahib olan dövləndirici atanın təbiətlə qaynayıb-qarışmış obrazıdır. Bu mənada kəl (keçəl – Ş.A.), Xızırın yellənəcəyinə minmək onun fallik gücündən güc almaq semantikasi daşıyır ki, bu, şəxsi xədimliyin işarəsi olan kəllikdən (keçəllikdən) xilas edir. Əks təqdirdə fallik çatışmazlığın simvolu olan keçəllik aktuallaşacaqdır. Heç təsadüfi deyildir ki, dahi Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovin zifaf gecəsindəki cinsi davranışını Xızırın fəaliyyətinə bənzədir və yazır:

Qöncənin ucu ilə ox birləşib,
Oxunun ucu ilə ləlini hey dəşirdi.
Məgər şah Xızır, gecə isə zülmət idi ki, o,
Dirilik suyuna balığı salırdı [4, s. 303].

Bu faktın özü də Xızırın fallik güclə əlaqəsini aydın şəkildə göstərir [10, s. 82].

Müəllifin bu fikrini təsdiq etməklə yanaşı belə hesab edirik ki, burada yelləncək elementinin özü də Xızır Nəbi kultu ilə bağlı semantikaya məlikdir və buna da münasibət bildirmək lazımdır. Bizə belə gəlir ki, yelləncək faktını Xızır Nəbi və Novruz mərasimlərinin ümumi ideyası, ritual-mifoloji konsepsiyası müstəvisində dəyərləndirmək lazımdır. Novruz il dəyişməsi, yazın gəlişi mərasimi olduğu kimi, Xızır Nəbi də eyni il dəyişməsi ilə bağlıdır. Belə olmasaydı, bu bayramlar bir-birinə qovuşub vahid mərasim kompleksi halına gəlməzdi. Bu cəhətdən belə düşünürük ki, yelləncəkdə yellənməklə Novruz tonqalının üstündən tullanmanın arasında orta məna nöqtəsi var.

Tonqaldan tullanmış adam öz azar-bezarını tonqala tökür. Lakin fikrimizcə, məsələ təkcə bununla məhdudlaşmır. Burada tonqaldan tullanmaq bir fiziki-mənəvi fazadan o birinə keçməyi də bildirir. Məsələni daha sadə şəkildə izah etməyə çalışsaq, söyləməliyik ki, burada üç hərəkət mərhələsi var:

Birincisi, hələ tonqaldan tullanmamış, azar-bezarlı köhnə insan və onun olduğu köhnə məkan-zaman;
İkincisi, köhnə məkan-zaman durumundan təzə məkan-zaman durumuna tullanmaq yolu ilə keçid prosesi;
Üçüncüsü, tonqaldan tullanandan sonra odla təmizlənmiş insanın olduğu yeni məkan-zaman rejimi.

Beləliklə, məsələnin mahiyyəti keçid prosesinin hərəkətlə, məkəndəyişmə ilə həyata keçirilməsidir. Belə hesab edirik ki, Xızır yellənəcəyində yellənmək də eyni funksiyaları ifadə edir. Gənclər “Xızır yellənəcəyi”ndə yellənməklə Xızır bərəkəti ilə mayalanır və bununla da (köhnə) yeniyetməlik durumundan evlənməyə hazır oldurları yeni duruma keçirlər.

Xızırın fallik gücə sahib dövləndiricilik funksiyası ilə bağlı S.Qarayev Xızır Nəbi mərasimində oxunan nəğmədən bir bəndə müraciət edərək, onu aşağıdakı kimi şərh edir: “Xızır/la/Xızır/la düzgün münasibətin qurulmadığı halda fallik çatışmazlığın ortaya çıxması ilə bağlı inancın elementləri Naxçıvan ərazisində toplanılan aşağıdakı məndə də simvolik şəkildə əks olunmuşdur:

“Çatma, çatma çatmaya,
Çatma yerə batmaya,
Xızırın payın kəsənin
Ayağı yerə çatmaya” [11, s. 44].

Məlum olduğu kimi, ayaq da fallik simvollardan biridir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox arqo deyimlərdə cinsi davranışların “ayaqla” ifadə olunmasından bəhs olunur. Bəzən isə “qıçı şışmək” [13], “orta qıçı ağrımaq” [9, s. 104] ifadələrində olduğu kimi “ayaq”, “qıç” cinsiyyət orqanını işarələyir. Bu mənada yuxarıda təqdim etdiyimiz uşaqların papaq atıb pay yığması zamanı oxuduqları “Xızırın payın kəsənin Ayağı yerə çatmaya” ifadəsində də “ayağı yerə çatmamaq” fikri ilə fallik çatışmazlıq arzulandığı məlum olur. Yəni Xızırın payını kəsənlərə “çatma yerə batmaya”, “ayağı yerə çatmaya” formasında simvolik olaraq xədimlik arzulandır. Bu da özlüyündə Xızırın yellənəcəyində yellənməməyə görə ortaya çıxan “keçəllik” motivi ilə eyni semantikaya məlikdir” [10, s. 83].

Müəllifin bu fikri Naxçıvan bölgəsindəki nəğmədə olan “Xızırın payın kəsənin // Ayağı yerə çatmaya” misralarının Gəncə bölgəsindəki “Kim Xızır payın verməsə, // Əri yanında yatmaya” [1, s. 63] variantı ilə tam şəkildə təsdiq olunur.

S.Qarayev Xızır Nəbi gecəsində oğlan uşaqlarının evlərə pay yığmaq üçün Xızır Nəbinin adından papaq atmasını da Xızır Nəbinin fallik gücə malik dövləndiricilik funksiyası ilə əlaqələndirir. Müəllif burada fallik gücün, dövləndiricilik funksiyasının birbaşa deyil, gizli şəkildə ifadəsinə, məsələn, kişi cinsini simvollaşdıran papaq vasitəsilə ifadəsinə diqqət yetirərək yazır: “Oğlan uşaqlarının papaq və torbayla evlərdən payıyığma davranışı kişi başlanğıcının fallik dövləndirici təbiətini simvolizə edən Xızırın

davranışının imitasiyasıdır... Bu, həm Xıdırın gizlin gəlişi, həm də oğlan uşaqlarının gizlənməklə papaq, torba atmalarının fallik məzmununa məlik olmasını göstərir. Yəni onlar ortağ semantikanı paylaşır” [10, s. 83].

S.Qarayev Xıdırəlləz mərasimi ilə bağlı faktlara müraciət edib, onlarda da Xızır/Xıdırın fallik gücə sahib dövləndiricilik funksiyasının ifadəsini görmüşdür. Həmin faktlara diqqət edək.

Y.Kalafat Türkiyənin Sarıqamış bölgəsində Xıdırəlləzdə “duzlu çörək” deyilən bir adətdən bəhs edir. İki dilimdən ibarət bu çörəyin bir tikəsini niyyət tutan subay qız özü yeyir, başqa dilimini isə onun yastığının altına qoyurlar. Qız səhər yuxudan durduqdan sonra onun gecə gördüyü yuxunu yozurlar. Növbəti gün çörəyin o bir dilimini qarğaların görə bildiyi bir yere qoyulur. Daha sonra qarğanın uçaraq çörəyi hara apardığına baxılır və bununla da yuxu görə qızın həmin tərəfə gəlin gedəcəyi düşünülür [5, s. 307].

Bu faktı psixoanalitik təhlil müstəvisinə gətirən S.Qarayev yazır: “Bu inancdan da görünür ki, “Xıdırəlləzdə” qızlar “duzlu çörək” yeyib yatmaqla, yəni gecə vaxtı ərə getməklə bağlı talelərini öyrənmək istəyirlər. Ümumilikdə, məhz Xıdır Nəbi bayamında ərə getmək və ya evlənməklə bağlı problemlərin müzakirəsinin özü də bu bayramdakı yaradılış semantikası cinsi münasibət simvolikasının aktuallığını göstərir. Xıdır/Xızırın fəaliyyəti ilə fallik-dövləndirici funksionallıq işə düşür ki, subaylar da bu yaradılış semantikası zaman kəsimində öz talelərini həll etmək istəyirlər” [10, s. 82].

Doğrudan da, “duzlu kökə” ayınının Xıdırəlləz bayramında icra olunması bu ayının semantikasınının Xıdırəlləzə bağlı olduğunu göstərir. Ayının qızın ərə getmək istəməsi ilə bağlı olması onun əsasında fallik Xıdır Nəbi kultunun durduğunu göstərir. Çünki Xıdırəlləz gecəsində taleyi verən, yazan Xıdır Nəbidir. Bu halda ondan istənilən gələcək nişanlı, ər olduğu üçün Xıdır Nəbi bu ayınə özünü, təbii ki, fallik gücü ilə bərəkət verir.

Burada bir maraqlı nöqtə də var. Türkiyədə Xıdırəlləzdə icra olunan bu ayın Azərbaycan da eyni ilə Axır çərşənbə gecəsində icra olunur. Bu, bizə Azərbaycan Novruz kompleksinə aid olan ayının Xıdır Nəbi kultu ilə bağlı olduğunu düşündürməyə əsas verir.

M.Özarslan yazır: “Xıdırəlləz günü Həzrət Xızırın gəlişini gözləyən qızlar, özlərini bir kəsə tanıtmadan qıbləyə doğru olan yeddi və ya doqquz qonşu evin qapısını döyürlər. Sonra da ata minibmiş kimi, ağaca minib dörd yol ayrıcında Xızır gözləməyə başlayırlar. Qapısı döyülən qonşular da bu vəziyyəti bildiklərinə görə “Allahım, qapımızı döyən qonşuların qismətini aç” – deyə dua edirlər” [12, s. 207].

S.Qarayev bu faktı belə şərh edərək yazır ki, “burada da qızların fallik- dövləndirici funksiyasını yerinə yetirən Xızırəlləzə münasibət əsasında ərə getmək istəyi təcəssüm olunmuşdur... Ərzurum ərazisindən təqdim olunan inancda evdə qalan qızların yalançı ata minərək Xızır gözləməsindən bəhs olunurdu. Naxçıvan ərazisindən toplanılan etnoqrafik məlumatda isə Xızırın atını sürətlə çaparaq bərəkət paylamasından söhbət gedir. Burada Xızırın bərəkət paylaması onun fallik-dövləndirici təbiətini təcəssüm etdirir. Bu kontekstdə qızın atına minərək Xızır qarşılması fallik gücə malik sakral kişi ilə görüşünü təcəssüm etdirir. Xalq təfəkküründə mövcud olan “bənzər bənzərini törədir” prinsipi Xızırəlləz bu simvolik görüşün qızların bəxtlərinin açılmasına səbəb olacağı ilə bağlı inanc formalaşdırmışdır” [10, s. 82].

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Müəllifin yanaşması ilə razılaşaraq bildiririk ki, burada Xıdır/Xızırın fallik dövləndirici funksiyası daha açıq şəkildə təcəssüm olunmuşdur. Ərə getmək istəyən qızların Xıdır Nəbini gözləməsi Xıdırın birbaşa kişi, dövləndirici funksiyası ilə bağlıdır. Ər axtaran qızlar Xıdırın görüşünü gedirlər. Bu halda Xıdır onların eyni zamanda gələcək nişanlılarını təcəssüm etdirir. Beləliklə, S.Qarayevin tədqiqatının və ondakı faktların təhlili göstərdi ki, Xıdır Nəbi obrazı eyni zamanda kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasının daşıyıcısıdır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Quliyeva. – Bakı: Səda, – 2004, – 521 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Səda, – 2006, – 495 s.
3. Boratav, P.N. Türk folkloruna dair 100 sual / P.N.Boratav, – tərc. ed., ön sözlərin, qeyd, izah və şərhlərin müəllifi: S.Əliyeva, el. red. S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. 336 s.
4. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin / Tərcümə edən Həmid Məmmədov / N.Gəncəvi. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1981, – 374 s.
5. Kalafat, Y. Balkanlardan Uluğ Türkiyəyə türk folkloru, III-IV c. / Y.Kalafat. – Ankara: Berikan, – 2006, – 556 s.
6. Kalafat, Y. Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruza / Y.Kalafat. – Ankara: Berikan Yayınevi, – 2011, – 218 s.
7. Kasımoğlu, S. Türkiyə'de 2005 Yılında Yaşayan Geleneksel Kutlamalar / S.Kasımoğlu. – Ankara: Gazi Üniversitesi Tıbbi Yayınları, – 2005, – 208 s.
8. Koroglu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edən M.H.Təhməsin. Yenidən işləyib nəşr hazırlayanlar Ə.Cəfəli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – 544 s.
9. Qaraca, R. Azərbaycan arqo deyimləri / R.Qaraca. – Bakı: Alatoran, – 2016, – 199 s.
10. Qarayev, S. Novruzda yaradıcı cinsi davranışların simvolikası: Xızırın gecələr bərəkət paylaması və pəpəqatmanın psixoanalitik semantikasi // “Dədə Qorqud” jur., – 2019, – № 4, – s. 78-92
11. Orucov, A. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik) / A.Orucov, E.Yurdoğlu. – Naxçıvan: Əcəm NPB, – 2018, – 144 s.
12. Özarslan, M. Erzurum'da Hidrellez ilə İlgili İnanclar ve Kimi Uygulamalar // Türkbilgi, – 2000 (1), – s. 203-208
13. Türk Əli, B. Azərbaycan arqo sözlüğü (türk dilində qəbahətli sözlər), (2008). / <https://turuz.com/book/title/azerbaycan-arqo-sozluvu-s-82>
14. Uca, A. Türk Toplumunda Nevruz / II. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 14 (2010), – s. 151-182

**Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyası
(Səfa Qarayevin yaradıcılığı əsasında)**

(XÜLASƏ)

Xıdır Nəbi kultu geniş mənə tutumuna malikdir. Onun əsas funksiyası bərəkət verməkdir. Xıdır Nəbi mərasimlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, həm də kosmoqonik kişi başlanğıcını təmsil edir, başqa sözlə, qadınların doğum məhsuldarlığına da bərəkət verir. Xıdırın yaradıcı kişi başlanğıcı ilə bağlı olması haqqındakı faktları Səfa Qarayev özünün Novruz bayramında yaradıcı cinsi davranışların simvolikasını araşdıran məqaləsində təhlilə cəlb etmişdir. Müəllif Xıdırın gecələr bərəkət paylaması və papaqatma aktlarını psixanalitik baxımdan araşdırmış, Xızır/Xıdırın fallik gücü təmsil edən obraz olması qənaətinə gəlmişdir. S.Qarayevin tədqiqatının və ondakı faktların təhlili göstərdi ki, Xıdır Nəbi obrazı eyni zamanda kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasının daşıyıcısıdır.

Açar sözlər: folklor, bayram, mərasim, nəğmə, Xıdır Nəbi, Xıdır Əlləz, Xızır, İlyas, fallik kult, kişi başlanğıcı, Novruz, ritual, yaradılış, magiya

Cosmogony male initial function of the image of Khidir Nabi
(based on Səfa Garayev's work)
(SUMMARY)

The cult of Khidir Nabi has a wide range of meanings. Its main function is to bless. From the analysis of the rituals of Khidir Nabi, it is clear that it also represents the cosmogony masculinity, in other words, it also blesses female fertility. Səfa Garayev analyzed the facts about the connection of Khidir with the beginning of a creative person in the article devoted to the symbolism of creative sexual behavior in the Novruz holiday. The author studied the distribution of blessings by Khizir at night and acts of persecution from a psychoanalytic point of view and concluded that Khidir / Khidir was an image representing phallic power. The analysis of S. Garayev's research and the facts contained in it showed that the image of Khidir Nabi is also a carrier of the cosmogony male primordial function.

Key words: folklore, holiday, tradition, song, Khidir Nabi, Khidir Allaz, Khidir, İlyas, phallic cult, masculinity, Novruz, ritual, creation, magic.

Функция космогонического мужского начала образа Хьдыр Наби
(на основе работ Сафа Гараева)
(РЕЗЮМЕ)

+

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva